

ยุติธรรมชุมชน: เปลี่ยนความขัดแย้งสู่การสร้าง
ชุมชนเข้มแข็ง

นางลักษณ์ ยอดมงคล และคณะ

ยุติธรรมชุมชน : เปลี่ยนความขัดแย้งสู่การสร้างชุมชนเข้มแข็ง*
Community Justice: Conflict Transformation toward
Strengthened Community

นงลักษณ์ ยอดมงคล** และคณะ
Nonglak Yodmongkol et al.,

บทคัดย่อ

บทความนี้นำเสนอการถอดบทเรียนประสบการณ์การดำเนินงานของพื้นที่ 14 ชุมชนกรณีศึกษาที่มีประสบการณ์นำกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์และยุติธรรมชุมชนไปใช้ในการจัดการความขัดแย้งในชุมชนได้สำเร็จ รวมทั้งสามารถฟื้นฟูความสัมพันธ์ให้ชุมชนรักษาความเป็นชุมชนและอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ นอกจากนี้ความรู้จากบทเรียนวิธีการและกลไกการแก้ไขความขัดแย้งของพื้นที่แล้ว ได้แสดงการนำไปสู่การจัดโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนแบบใหม่ในลักษณะการจัดโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนแบบใหม่หรือชุดใหม่ กลไกความร่วมมือในการจัดการ

*บทความนี้เรียบเรียงจากโครงการศึกษาวิจัย เรื่อง “การพัฒนากระบวนการยุติธรรมชุมชนเพื่อสังคมสุขภาวะ” โดยได้รับทุนอุดหนุนจากกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) ประจำปี พ.ศ. 2565 โดยมีนายไพสิฐ พาณิชยกุล เป็นหัวหน้าโครงการ ผู้ร่วมวิจัยประกอบด้วย นางสาวนงลักษณ์ ยอดมงคล, ดร.เชิญพร เรืองสวัสดิ์, นางสาววาราลักษณ์ นาคเสน, นายเขมชาติ ตนบุญ, รองศาสตราจารย์ ดร.วรรณชลี โนริยา, นางสาววิไลวรรณ สิริสุทธิ์, นายชาญเชาวน์ ไชยานุกิจ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ทพ.วีระศักดิ์ พุทธาศรี.

This article is part of the research title “Development of Community Justice for Healthy Society.” This research is funded by The Thai Health Promotion Foundation. Mr.Paisit Panitkul is the project leader. Co-Researcher are Miss Nonglak Yodmongkol, Dr.Chernporn Ruengsawat, Miss Waralak naksen, Mr.Khemmachart tonboon, Associate Professor Dr.Wanchalee Noriya, Miss Wilaiwan Sirisut, Mr.Chanchao Chaiyanukij and Assistant Professor Dr.Weerasak Putthasri.

**ผู้เชี่ยวชาญ สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ; วท.บ. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ; วท.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. E-mail: Nonglak@nationalhealth.or.th

Expert at National Health Commission Officer; M.Sc. Srinakharinwirot University; B.Sc. Srinakharinwirot University.

วันที่รับบทความ (received) 17 มิถุนายน 2565, วันที่แก้ไขบทความ (revised) 2 พฤศจิกายน 2565, วันที่ตอบรับบทความ (accepted) 23 พฤศจิกายน 2565.

ความขัดแย้งมีองค์ประกอบของแกนนำที่เป็นสมาชิกชุมชนร่วมกับตัวแทนของหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้อง ผู้นำขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น นักพัฒนาเอกชน ซึ่งมีความสำคัญของการจัดความสัมพันธ์ภายในชุมชนแบบใหม่ที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง และดึงให้สมาชิกในชุมชนช่วยกันสานฟื้นฟูความร่วมมือ ความสัมพันธ์ในด้านต่าง ๆ ที่นอกจากผลในการร่วมหาทางออกของความขัดแย้งแล้ว ยังเป็นกระบวนการยกระดับสู่ความเข้มแข็งของชุมชนซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญของการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมก้าวสู่สังคมสุขภาวะของพื้นที่นั้นได้

คำสำคัญ: ระบบยุติธรรมชุมชน, การจัดการความขัดแย้ง, สังคมสุขภาวะ

Abstract

This paper aimed to document the learning experience of 14 selected communities where community justice concept has been adopted as a mechanism to solve internal conflicts successfully and revived desirable relationship of their community members. We found that methods and mechanisms implemented in those selected communities not only resolving the conflict, but also lead to the re-arrangement of new community relationship. The cooperation mechanisms for management of community conflicts consisted of community leaders, community members, and relevant government agencies were established. The evidence demonstrated the transformation from community conflict toward positive and strengthened community relationship. This conflict management tool and mechanism possibly enhanced community capacity toward the social well-being and sustainable development of the society in various aspects.

Keywords: community justice, conflict management, society well-being

1. บทนำ

แนวคิด “ยุติธรรมชุมชน (Community Justice)” ได้รับความสำคัญมากขึ้นจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง แต่ในทางปฏิบัติก็ยังมีความท้าทายในหลายประเด็น อาทิ การรับรู้และความเข้าใจในภารกิจและบทบาทของยุติธรรมชุมชน การสร้างยุติธรรมชุมชนให้มีความเป็นสถาบันเคียงคู่ยุติธรรมกระแสหลัก งานวิจัยหรือชุดความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาระบบยุติธรรมชุมชนในมิติต่าง ๆ รวมทั้งรูปธรรม การแก้ปัญหาจริงในพื้นที่ เช่น มาตรการในการจะไปสู่การปฏิรูปให้เป็นไปตามแผนของพื้นที่ รูปแบบการพัฒนาศักยภาพแกนนำขับเคลื่อนระดับพื้นที่ และการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพให้ทุกภาคส่วนเคลื่อนไปยังเป้าหมายที่วางไว้ ระบบติดตามสนับสนุน รวมถึงข้อเสนอนโยบายที่จะนำไปสู่การปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรม อีกทั้งต้องพึงกระแสนของสังคม และเครื่องมือการสื่อสารในการประชาสัมพันธ์ให้เกิดการสร้างแรงสนับสนุนให้ประชาชนมีส่วนร่วมในกระบวนการยุติธรรมชุมชนที่มากขึ้นได้

ยุติธรรมชุมชนสอดคล้องกับโอกาสแนวคิดการกระจายอำนาจสู่ชุมชนท้องถิ่นเพื่อให้สามารถตอบสนองต่อความต้องการ และบริบทที่แตกต่างหลากหลายของประชาชนในแต่ละพื้นที่ เพื่อให้ประชาชนในพื้นที่ ได้มีบริการสาธารณะที่ดีและความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นซึ่งรูปแบบวิธีการจัดการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการตัดสินใจหรือความขัดแย้งที่มีความยืดหยุ่น จะถูกนำมาใช้ในฐานะที่เป็นทั้งทางออกของปัญหาที่เกิดจากกระบวนการยุติธรรมกระแสหลักและเป็นทางเลือกใหม่ให้กับคู่ความขัดแย้งเชิงสมานฉันท์ ที่จะมีการยอมรับและนำมาใช้ในการจัดการความขัดแย้งมากขึ้น ซึ่งปัจจุบันกระทรวงยุติธรรมได้กำหนดกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ และยุติธรรมชุมชนไว้ในยุทธศาสตร์กระทรวงยุติธรรม 20 ปี (พ.ศ. 2560 – พ.ศ. 2579) ในยุทธศาสตร์การสร้างความปรองดองและสมานฉันท์ซึ่งเป็นผลมาจากนโยบายของกระทรวงยุติธรรมตั้งแต่ พ.ศ. 2545 ที่กำหนดค่านิยมร่วมขององค์กรไว้ว่า “ยุติธรรมทั่วหน้า ประชาชนมีส่วนร่วม (Justice for all)”¹ ซึ่งสอดคล้องกับรากฐานทางวัฒนธรรมในการจัดการความขัดแย้งของสังคมไทยซึ่งเป็นกระบวนการหนึ่งในการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในอดีตไม่ให้เกิดแยกกลุ่มสลายลงเพราะเหตุของความขัดแย้งภายในชุมชน

จากการทบทวนวรรณกรรม ความสามารถในการจัดการความขัดแย้งในชุมชน และยกระดับการจัดการกับปัญหาไปสู่การพัฒนาความเป็นอยู่ของชุมชนที่ดีขึ้นหรือมีความเข้มแข็งมากขึ้นนั้น ต้องมีองค์ประกอบสำคัญ ๆ 5 ประการ คือ 1) มีการจัดทำระบบฐานข้อมูลเกี่ยวกับชุมชน เกี่ยวกับ

¹กระทรวงยุติธรรม, *ภารกิจกระทรวงยุติธรรม* [Online], available URL:<https://www.moj.go.th/view/7536,2565> (พฤษภาคม, 26).

สถานการณ์ปัญหาและความขัดแย้งของชุมชน และใช้ข้อมูลต่าง ๆ นั้นออกแบบกิจกรรมหรือกระบวนการที่นำไปสู่การจัดการความขัดแย้งของชุมชน 2) มีการพัฒนากลไกความร่วมมือในรูปแบบต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดการแก้ปัญหาความขัดแย้ง การแสวงหาทางออกจากฝ่ายต่าง ๆ แบบค่อยเป็นค่อยไป จนเป็นกลไกที่เหมาะสมในการจัดการกับความขัดแย้งในแต่ละประเด็นหรือแต่ละช่วงเวลา 3) มีการดำเนินการจัดทำแผนปฏิบัติการต่าง ๆ ที่จะดำเนินการเพื่อนำไปสู่การจัดการความขัดแย้ง หรือมีกิจกรรม กระบวนการ หรือโครงการที่จะดำเนินการโดยการมีส่วนร่วมของประชาชนในอนาคต 4) ชุมชนหรือท้องถิ่นมีการพัฒนาเครื่องมือที่จะช่วยป้องกันปัญหาความขัดแย้งในระดับชุมชนในรูปแบบของ กฎ กติกา ระเบียบ ธรรมนูญ หรือข้อบัญญัติที่เหมาะสมกับบริบทพื้นที่ ทั้งในรูปแบบที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ และ 5) ภายหลังจากแต่ละชุมชนหรือท้องถิ่นสามารถที่จะจัดการกับความขัดแย้งได้ในระดับต่าง ๆ แล้วควรมีการพัฒนาระบบติดตาม สนับสนุน และเฝ้าระวัง ที่จะช่วยป้องกันปัญหาความขัดแย้งที่จะเกิดขึ้นในอนาคต

ดังนั้น การศึกษาจากประสบการณ์พื้นที่จริงที่ได้ผ่านประสบการณ์การจัดการความขัดแย้งด้วยหลักการของยุติธรรมชุมชนจะเป็นประโยชน์ต่อการอธิบายการถ่ายทอดแนวคิดยุติธรรมชุมชนสู่การปฏิบัติได้จริง รวมทั้งช่วยอธิบายสาเหตุปัญหาทางนโยบายและกลไกนโยบายที่ส่งผลให้เกิดความไม่เป็นธรรม ไม่มีประสิทธิภาพ การจัดการปัญหาของภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับการจัดการความขัดแย้งในลักษณะต่าง ๆ เช่น ความขัดแย้งที่เกิดจากความยากจน/ความเหลื่อมล้ำความขัดแย้งในด้านความมั่นคงทางอาหาร ความขัดแย้งในด้านการจัดที่ดินทำกินและที่พักอาศัย ความขัดแย้งจากความเป็นธรรมเกี่ยวกับการประกอบอาชีพ หรือความขัดแย้งจากการขาดโอกาสและการมีส่วนร่วมทางสังคม เป็นต้นสู่การสร้างความเข้มแข็งของชุมชน โดยองค์ความรู้ี้สามารถปรับไปใช้ในเชิงสถาบันทางกฎหมายที่เกี่ยวกับยุติธรรมชุมชน ยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ในการจัดทำหลักสูตร การจัดการเรียนการสอน และการพัฒนาวิทยุวิจัยเกี่ยวกับระบบยุติธรรมชุมชนร่วมกับสถาบันการศึกษาที่จัดการเรียนการสอนทางนิติศาสตร์ รวมทั้งการจัดทำข้อเสนอทางนโยบายการพัฒนากระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์และยุติธรรมชุมชนต่อไป

การศึกษานี้มุ่งถอดบทเรียน ประสบการณ์การดำเนินงานของพื้นที่หรือชุมชนซึ่งเคยนำแนวคิดยุติธรรมชุมชนไปใช้ในการจัดการความขัดแย้งได้สำเร็จและสามารถที่จะฟื้นฟูความสัมพันธ์จนสามารถทำให้ชุมชนสามารถที่จะรักษาความเป็นชุมชนและอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ผ่าน 14 กรณีศึกษา ที่มีประสบการณ์ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นด้านต่าง ๆ กัน ได้แก่ ความยากจนหรือความเหลื่อมล้ำ ความมั่นคงทางอาหาร การจัดที่ดินทำกินและที่พักอาศัย การประกอบอาชีพ และการขาดโอกาสและการมีส่วนร่วมทางสังคม

2. วิธีการศึกษา

1) ศึกษาเอกสารในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการจัดการความขัดแย้งของพื้นที่ รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับการปฏิรูปกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ ยุติธรรมชุมชนจากหน่วยงานภาครัฐ ภาคประชาชน และภาคเอกชน

2) ถอดบทเรียนกรณีศึกษาจากพื้นที่หรือชุมชนที่นำกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ ยุติธรรมชุมชนไปใช้จัดการความขัดแย้งได้สำเร็จและสามารถที่จะฟื้นฟูความสัมพันธ์จนสามารถทำให้ชุมชนสามารถที่จะรักษาความเป็นชุมชนและอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ ดำเนินการโดยนักวิชาการ เครือข่ายนิติศาสตร์ในพื้นที่ จำนวน 14 กรณีศึกษา ประกอบด้วย

(1) กลุ่มชุมชนที่สามารถเผชิญกับปัญหาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ความขัดแย้งที่เกิดจากความยากจน / ความเหลื่อมล้ำ, (มีทั้งหมด 4 กรณีศึกษา ได้แก่ การจัดที่ดินทำกิน และที่พักอาศัย ต.บ้านหลวง จ.เชียงใหม่, การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ต.ทาเหนือ และ ต.แม่ทา จ.เชียงใหม่, การจัดการท่องเที่ยวเกาะพิทักษ์ ต.บางน้ำจืด จ.ชุมพร, การทำประมงพื้นบ้านของชุมชน บ้านตันหยงเปาว์ จ.ปัตตานี

(2) กลุ่มที่เผชิญความขัดแย้งในด้านความมั่นคงทางอาหาร (มีทั้งหมด 4 กรณี ได้แก่ การขับเคลื่อน ธรรมนุญกระท่อม ต.น้ำพุ จ.สุราษฎร์ธานี, การจัดการความขัดแย้งด้วยยุติธรรมชุมชน ต.เขาไม้แก้ว จ.ปราจีนบุรี, การเจรจาเพื่อไม่ให้ใช้สารเคมี บ้านดอนมะข่อม ต.โคกสำราญ จ.ยโสธร, ธรรมนุญชุมชนการ ลดใช้สารเคมี ต.โนนเปือย จ.ยโสธร

(3) กลุ่มชุมชนที่เผชิญกับความขัดแย้งจากความไม่เป็นธรรมในทางด้านเศรษฐกิจ เกี่ยวกับการประกอบอาชีพ และในด้านการจัดที่ดินทำกินและที่พักอาศัยซึ่งแม้จะเป็นกรณีที่กำลังอยู่ใน กระบวนการแก้ปัญหาของชุมชนหรือกลุ่มที่ยังไม่สามารถแก้ปัญหาได้ทั้งหมดแต่เป็นประโยชน์ ที่เป็นกรณีศึกษาที่ทำหน้าที่ชี้แนะหรือเตือนภัยให้สังคมได้รู้เท่าทัน เตรียมตัว และปรับตัวให้เข้ากับ พลวัตของสังคม (มี 4 กรณีศึกษา ได้แก่ คนไร่บ้านในพื้นที่กรุงเทพมหานคร ศูนย์ฟื้นฟูและพัฒนา ศักยภาพคนไร่บ้าน บ้านเต๋อมฝั้น จ.เชียงใหม่ การมีส่วนร่วมในการจัดการความขัดแย้งเกี่ยวกับพื้นที่ทาง ประวัติศาสตร์ ต.เวียง จ.เชียงราย การจัดการความขัดแย้งจากระบบท่องเที่ยวกับชุมชน จ.เชียงใหม่)

(4) กลุ่มชุมชนที่เป็นตัวแทนของการเผชิญกับความขัดแย้งความเป็นธรรมในการใช้อำนาจในการปกครอง (มี 1 กรณีศึกษา ได้แก่ กรณีกระบวนการยุติธรรมเพื่อความมั่นคง ต.พาสี จ.ยะลา

(5) กลุ่มชุมชนกลุ่มที่เผชิญกับความขัดแย้งจากความไม่เป็นธรรมในเศรษฐกิจยุคเปลี่ยนผ่าน (มี 1 กรณีศึกษา ได้แก่ กรณีความไม่เป็นธรรมในการประกอบอาชีพในระบบดิจิทัล)

โดยวิเคราะห์ผลการเรียนรู้จากกรณีศึกษาทั้งหมด จำแนกตามองค์ประกอบสำคัญทั้ง 5 ประการ ได้แก่ 1) ระบบข้อมูลความรู้ต่าง ๆ เกี่ยวกับการจัดการความขัดแย้งในพื้นที่ (อดีต-ปัจจุบัน) 2) กลไก

ความร่วมมือ (บทบาทของแต่ละองค์กร หน่วยงานหรือบุคลากรที่เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในพื้นที่) 3) แผนปฏิบัติการ (พื้นที่ศึกษามีแผนการทำงาน/ปฏิบัติการ/กิจกรรมที่จะดำเนินการในอนาคต) 4) ระเบียบ/กติกา/ข้อบัญญัติที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ศึกษา ในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้น และ 5) ระบบติดตาม/ระบบสนับสนุน การแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง

3. แนวคิดที่ใช้ในการสังเคราะห์ถอดบทเรียน ประสบการณ์การดำเนินงานในพื้นที่ศึกษา

แนวคิดที่ใช้ในการสังเคราะห์ถอดบทเรียน ประสบการณ์การดำเนินงานในพื้นที่ศึกษา ได้ใช้แนวคิด การจัดการความขัดแย้งโดยกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (Restorative Justice: RJ) และกระบวนการยุติธรรมทางเลือก (Alternative Justice System: AJS) ซึ่งแนวคิดทั้งสองตั้งอยู่บนหลักคิดที่ว่า เมื่อมีความขัดแย้งเกิดขึ้นทำให้เกิดบาดแผลทั้งต่อคู่กรณี และฝ่ายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมถึงต่อชุมชนและสังคมด้วย และผลจากความขัดแย้งดังกล่าวส่งผลกระทบต่อเป็นระลอกคลื่นที่ไปทำให้ความสัมพันธ์ต่าง ๆ ในสังคมโดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับชุมชน กลุ่มต่าง ๆ ในระดับพื้นที่ หรือเครือข่ายเสียหายพียงหลาย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือเป็นการบั่นทอนต้นทุนทางสังคมของชุมชนในภาพรวมให้ลดลง ดังนั้น กระบวนการยุติธรรมที่ดีเมื่อจัดการกับปัญหาความขัดแย้งต่าง ๆ แล้ว ควรที่จะต้องทำหน้าที่ในการส่งเสริมให้เกิดการสรุปบทเรียนหรือการทำให้ชุมชนได้เกิดการเรียนรู้จากความขัดแย้ง และจะต้องหาทางป้องกันไม่ให้เกิดจากความขัดแย้งที่ซ้ำ ๆ กันรอยเดิม

ในกระบวนการจัดการความขัดแย้ง ชุมชนต้องมีการเรียนรู้ซึ่งอาจสั่งสมจากประสบการณ์ทางภาคปฏิบัติ การฝึกอบรมหรือทางอื่น ๆ จนเกิดเป็นองค์ความรู้ของชุมชนซึ่งจะมีประโยชน์อย่างมากต่อการส่งเสริมระบบยุติธรรมชุมชน และยังสอดคล้องกับหลักเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนด้วย อย่างไรก็ตาม การนำแนวคิดกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (Restorative Justice: RJ) มาใช้ควบคู่ไปกับกระบวนการยุติธรรมทางเลือก (Alternative Justice System: AJS) นั้น นอกจากจะมีคุณประโยชน์สำคัญในการแก้ไขความขัดแย้งและฟื้นฟูความสัมพันธ์แล้ว ยังเป็นกระบวนการที่ส่งเสริมการพัฒนาต้นทุนทางสังคม (Social Capital) ในเชิงของการพัฒนาศักยภาพทางความคิด และนอกจากนี้ ยังสอดคล้องกับเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (SDG 16 และ 17) ด้วย เพราะเมื่อศักยภาพของชุมชนดีขึ้น ก็ย่อมเป็นระบบนิเวศน์ที่ดีให้กับการสร้างเสริมความยุติธรรมและการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ต่อไป

แนวทางในการจัดการกับข้อพิพาทที่ไม่ได้เป็นไปตามระบบกระบวนการยุติธรรมกระแสหลักของประเทศ มีการใช้คำหรือชื่อที่ใช้เรียกระบบกระบวนการยุติธรรมที่มีใช้ยุติธรรมกระแสหลักที่แตกต่างหลากหลาย จึงควรที่จะสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับคำหรือชื่อและลักษณะของกระบวนการยุติธรรมทางเลือก ดังนี้

3.1 กระบวนการยุติธรรมทางเลือก (Alternative Justice System: AJS)

กระบวนการยุติธรรมทางเลือก (Alternative Justice System: AJS) หมายถึง งานการสร้างความเป็นธรรมทางสังคม (Social Justice) ที่เปิดโอกาสให้หน่วยงาน ผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ประชาชน ชุมชน ฯลฯ มีบทบาทและส่วนร่วมกำหนดแนวทาง หลักเกณฑ์กลไกวิธีการ และร่วมปฏิบัติงาน การป้องกันควบคุมอาชญากรรม จัดระเบียบชุมชน แก้ไขปัญหาความขัดแย้ง ปัญหาเด็กเยาวชน กระทำผิด และการกระทำผิดกฎหมายระดับที่ไม่ซับซ้อนรุนแรง เยียวยาเสริมพลังเหยื่ออาชญากรรม และแก้ไขฟื้นฟูผู้กระทำผิดในชุมชน โดยดำเนินการร่วมกับกระบวนการยุติธรรมหลัก หรือส่งเสริมสนับสนุน การดำเนินการของกระบวนการยุติธรรมหลัก เพื่อมุ่งสู่ผลลัพธ์สุดท้ายร่วมกัน คือ ความปลอดภัยในชีวิต และทรัพย์สินของประชาชน ความสงบสุขสมานฉันท์ของสังคมและความมั่นคงของประเทศชาติเป็น สำคัญ²

3.2 กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (Restorative Justices, RJ)

กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (Restorative Justices, RJ) มีผู้ที่ให้ความหมาย ที่หลากหลาย เช่น ดร.กิตติพงษ์ กิตยารักษ์ อธิบายว่า คำภาษาไทยที่เรียกว่า “ความยุติธรรม เชิงสมานฉันท์” ไม่ตรงกับคำว่า RJ หรือ Restoration Justice ในภาษาอังกฤษ ซึ่งแปลว่า กระบวนการยุติธรรมเชิงปฏิสังขรณ์ และถ้าใช้คำว่ากระบวนการอำนวยความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์น่าจะ สื่อความหมายได้ดีเพราะเป้าหมายสุดท้ายของ RJ นั่นคือ ต้องการทำให้ทุกฝ่ายที่ได้รับผลกระทบ กลับคืนสู่สภาพดีเช่นเดิม อันเป็นการสร้างความสมานฉันท์ในสังคม อย่างไรก็ดี กระบวนการยุติธรรม เชิงสมานฉันท์ อาจแยกอธิบายได้เป็น 2 ส่วน ดังนี้ คือ

1) กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ หมายถึง กระบวนการที่ไม่เป็นทางการ โดยให้ ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องได้มาพบกันในบรรยากาศที่ส่งเสริมให้เกิดความสมานฉันท์ปรองดอง ส่งเสริม ให้ผู้กระทำผิดได้สำนึก ได้ชดใช้ และส่งเสริมให้ชุมชนได้มีโอกาสเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้อง ซึ่งกระบวนการ ที่ใช้อยู่ในต่างประเทศมีหลายรูปแบบ ได้แก่ การประชุมกลุ่มครอบครัว ประชุมกลุ่มชุมชน หรือ เป็นการประชุมวงกลม เป็นต้น ไม่ว่าจะประชุมในรูปแบบใดก็ตาม ความสำคัญอยู่ที่การปรองดอง ของทุกฝ่ายที่เกิดขึ้น

²ตามแผนยุทธศาสตร์กระทรวงยุติธรรม พ.ศ. 2552 – 2555 อ้างถึงใน จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย และคณะ, การพัฒนารอบแนวทางการวิจัยชุดโครงการกระบวนการยุติธรรมทางเลือกในสังคมไทย (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกิจการยุติธรรม กระทรวงยุติธรรม, 2553), หน้า 13-14.

2) ผลลัพธ์ที่จะก่อให้เกิดความสมานฉันท์ การแสดงความสำนึกผิด การยินยอมที่ปรับพฤติกรรม และการที่ผู้กระทำผิดพร้อมเยียวยา ชดใช้ให้กับผู้เสียหาย ซึ่งอาจไม่ใช่เรื่องเงินอย่างเดียว อาจเป็นการบำเพ็ญประโยชน์สาธารณะ หรืออื่นๆ แล้วแต่กรณี³

จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย ให้ความหมาย “กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์” หมายถึง กระบวนการยุติธรรมทางเลือกรูปแบบหนึ่งที่มีลักษณะเด่นคือ เป็นทั้งปรัชญาแนวคิดและกระบวนการบริหารจัดการความขัดแย้ง พฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ การกระทำผิดและอาชญากรรมด้วยการคำนึงถึงเหยื่อ อาชญากรรมและชุมชนผู้ที่ได้รับผลกระทบเป็นศูนย์กลาง โดยใช้กิจกรรมเชิงสมานฉันท์ที่ประกอบด้วย ผู้มีส่วนได้เสียทุกฝ่าย ได้แก่ ผู้กระทำผิด เหยื่ออาชญากรรม ผู้แทนชุมชนและมีเจ้าหน้าที่ หรือคนกลาง ทำหน้าที่ประสานการประชุมโดยอาจมีผู้สนับสนุนของคู่กรณีทั้งสองฝ่าย รวมทั้งผู้เกี่ยวข้องเข้าร่วมประชุมด้วยก็ได้ การประชุมจะสร้างความตระหนักต่อความขัดแย้งหรือความเสียหายแก่ผู้กระทำผิดที่ไปสู่การเยียวยาความเสียหายแก่เหยื่ออาชญากรรมทั้งทางร่างกาย ทรัพย์สิน ลดความสัมพันธ์ รวมทั้งสร้างแผนความรับผิดชอบหรือสัญญาข้อตกลงที่เป็นไปได้ สำหรับผู้กระทำผิดหรือสำหรับทั้งสองฝ่ายร่วมกัน อันนำไปสู่ผลลัพธ์แห่งความสมานฉันท์ของสังคม⁴

3.3 ยุติธรรมชุมชน (Community Justice: CJ)

กิตติพงษ์ กิตยารักษ์ ได้ให้ความหมายยุติธรรมชุมชน หมายถึง การดำเนินกิจกรรมของชุมชนโดยชุมชนร่วมกันเองหรือร่วมกับภาครัฐในลักษณะของหุ้นส่วน โดยการนำทุนทางสังคมและศักยภาพของชุมชนมาใช้ เพื่อสร้างภูมิคุ้มกันและความปลอดภัยจากอาชญากรรม ความเป็นธรรม และความสงบสุขของชุมชน⁵

จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย ที่กล่าวว่ายุติธรรมชุมชน หมายถึง การดำเนินกิจกรรมของชุมชนโดยชุมชนกระทำร่วมกัน หรือระหว่างชุมชนและภาครัฐ โดยใช้ทุนทางสังคมในการสร้างภูมิคุ้มกัน และ

³กิตติพงษ์ กิตยารักษ์, “ความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์หลักการและแนวคิด,” ใน เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่องยุติธรรมชุมชน.....หนทางสู่สังคมแห่งความเป็นธรรม (กรุงเทพมหานคร: กระทรวงยุติธรรมและโครงการพัฒนาระบบกฎหมาย, 2550), หน้า 86-87.

⁴จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย, “ยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ในศาลเยาวชนและครอบครัว: ก้าวสำคัญสู่การปฏิรูประบบยุติธรรมสำหรับเด็กและเยาวชนไทย,” ใน เอกสารประกอบการเสวนาทางวิชาการการนำหลักความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (Restorative Justice) มาใช้ในศาลเยาวชนและครอบครัว (กรุงเทพมหานคร: สถาบันพัฒนาข้าราชการฝ่ายตุลาการ, 2549), หน้า 3.

⁵กิตติพงษ์ กิตยารักษ์, “การพัฒนากระบวนการยุติธรรมชุมชนในไทย,” ใน ยุติธรรมชุมชน: บทบาทการอำนวยความยุติธรรมโดยชุมชนเพื่อชุมชน (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย, 2550), หน้า 22.

ความสงบสุขของชุมชนด้วยการส่งเสริมการป้องกันและการสร้างภูมิคุ้มกันจากปัญหาอาชญากรรม การเฝ้าระวัง ความเสียหายที่เกิดจากอาชญากรรมและการยุติความขัดแย้ง ทำให้ประชาชนสามารถเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมหลักได้มากขึ้น ซึ่งช่วยเพิ่มประสิทธิภาพและช่วยลดภาระของกระบวนการยุติธรรมหลัก และช่วยรักษาระบบนิเวศประเพณีและภูมิปัญญาท้องถิ่นให้คงอยู่⁶

3.4 กระบวนการระงับข้อพิพาทนอกศาลการระงับข้อพิพาททางเลือก (Alternative Dispute Resolution: ADR)

กระบวนการระงับข้อพิพาทนอกศาลการระงับข้อพิพาททางเลือก (Alternative Dispute Resolution: ADR) หมายถึง การระงับข้อพิพาทนอกศาล ซึ่งเป็นกระบวนการยุติธรรมที่ไม่ต้องผ่านการตัดสินข้อพิพาทผ่านกระบวนการตัดสินของศาล เนื่องจากการขึ้นศาลต้องใช้เวลา มีขั้นตอนยุ่งยาก หลายคนต้องการให้ข้อพิพาทยุติโดยเร็วซึ่งรอกระบวนการของศาลไม่ได้ จึงต้องใช้การระงับข้อพิพาททางเลือกที่รวดเร็วกว่าแทน การระงับข้อพิพาททางเลือกมีด้วยกันหลายวิธี สรุปคร่าว ๆ มีอยู่สามวิธี ได้แก่

3.4.1 การเจรจา (Negotiation) การเจรจา คือ การที่คู่กรณียินยอมที่จะหันหน้ามาเจรจากันเองโดยปราศจากบุคคลที่สามมาเกี่ยวข้อง ทำให้ประหยัดค่าใช้จ่ายและเวลา แต่หากการเจรจาไม่ลงตัวทำให้หาข้อสรุปไม่ได้ เกิดความล่าช้า หากจะตกลงทำการเจรจากันอาจต้องกำหนดเวลาให้แน่นอนว่าจะต้องเจรจากันให้เสร็จสิ้นเมื่อใด ซึ่งผลดีของการไม่มีบุคคลที่สามมาเกี่ยวข้องทำให้ความลับระหว่างคู่เจรจาไม่รั่วไหล⁷

3.4.2 การประนอมข้อพิพาท (Conciliation) การประนอมข้อพิพาท หรือบางที่อาจจะเรียกว่า “การไกล่เกลี่ย (Mediation)” คือ กระบวนการระงับข้อพิพาทด้วยความตกลงยินยอมของคู่ความเอง โดยมีบุคคลที่สาม ซึ่งผู้ประนอมสามารถเป็นผู้พิพากษาในศาลต่าง ๆ ซึ่งไม่ใช่ผู้พิพากษาเจ้าของสำนวน รวมทั้งบุคคลหรือคณะบุคคลทั่วไปก็ได้ แต่หากมาใช้บริการจากสถาบันอนุญาโตตุลาการซึ่งทางสถาบันจะมีผู้ประนอมที่ผ่านการอบรมหลักสูตรการประนอมและมีคุณสมบัติที่เหมาะสมให้กับคู่พิพาทเลือกทำหน้าที่ ซึ่งมีความเป็นกลาง แต่ผู้ประนอมไม่มีหน้าที่ตัดสินชี้ขาดข้อพิพาท⁸

⁶ จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย, ระบบยุติธรรมและยุติธรรมทางเลือกแนวการวิเคราะห์เชิงสังคมศาสตร์ (ม.ป.ท.: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2556), หน้า 226.

⁷ สถาบันอนุญาโตตุลาการ, Negotiation คืออะไร? มารู้อีกกับคำนี้้อย่างลึกซึ้งก่อนทำการระงับข้อพิพาททางเลือก [Online], available URL: <https://thac.or.th/th/>, 2565 (มิถุนายน, 7).

⁸ อธิษณ พิชฐวรกุล, การระงับข้อพิพาททางเลือก [Online], available URL: <https://www.bangkokbiznews.com/blogs/columnist/122222>, 2565 (มิถุนายน, 7).

3.4.3 อนุญาโตตุลาการ (Arbitration) คือ การระงับข้อพิพาททางเลือกนอกศาล เป็นกระบวนการที่คู่พิพาทตกลงกันให้บุคคลที่ 3 ซึ่งมีความเป็นกลางและเป็นอิสระ และมีความรู้ความเชี่ยวชาญในเรื่องที่พิพาทนั้นเป็นผู้ทำการวินิจฉัยชี้ขาดข้อพิพาทดังกล่าว โดยคู่พิพาทจะต้องยอมรับคำวินิจฉัยชี้ขาดและผูกพันที่จะปฏิบัติตามคำชี้ขาดนั้นด้วย ซึ่งการระงับข้อพิพาทด้วยวิธีอนุญาโตตุลาการ คู่พิพาทต้องถอนฟ้องจากศาลเพื่อมาสู่กระบวนการอนุญาโตตุลาการแทน⁹

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าถ้าเป็นวิธีการในการจัดการความขัดแย้งนอกศาลจะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการระงับข้อพิพาทนอกศาล, การระงับข้อพิพาททางเลือก (ADR) และหากวิธีการระงับข้อพิพาทนอกศาลนั้น ยังมีกระบวนการที่จะนำไปสู่การเยียวยาฟื้นฟูความสัมพันธ์ระหว่างคู่กรณีรวมไปจนถึงการฟื้นฟูความสัมพันธ์ในสังคม/ชุมชนด้วยแล้ว กระบวนการดังกล่าวก็จะเป็น กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (RJ) หรือที่ ดร.กิตติพงษ์ กิตยารักษ์ เรียกว่า กระบวนการยุติธรรมเชิงปฏิสังขรณ์ แต่ถ้าหากเป็นกรณีของการที่ผู้เข้ามาดำเนินการที่เกี่ยวข้องกับปัญหาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับความเป็นธรรม ความยุติธรรม ในมิติต่าง ๆ (ที่มีใช่เรื่องเฉพาะการกระทำความผิดทางอาญาเท่านั้น) ที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่หรือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับชุมชน กรณีดังกล่าวนี้ จึงเป็นขอบเขตของยุติธรรมชุมชน (CJ) ทั้งนี้ ไม่ว่าจะ เป็นกระบวนการระงับข้อพิพาทนอกศาล การระงับข้อพิพาททางเลือก กระบวนการยุติธรรมทางเลือก กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ หรือยุติธรรมชุมชน ทั้งหมดล้วนอยู่ภายใต้ร่มใหญ่ของ **กระบวนการยุติธรรมทางเลือก (AJS)** ซึ่งในปัจจุบันมีแนวโน้มที่จะพัฒนาจากประเด็น ข้อพิพาท ความขัดแย้ง ความไม่ยุติธรรม ในมิติทางกฎหมายไปสู่มิติเรื่องความเป็นธรรมทางสังคม ซึ่งกระบวนการทางกฎหมาย กระบวนการยุติธรรมกระแสหลัก ระบบการบริหารราชการแผ่นดิน และกระบวนการนิติบัญญัติในระดับชาติยังไม่สามารถที่จะปรับตัวรองรับกับการเปลี่ยนแปลงได้ทันสถานการณ์

4. ผลการศึกษา

บทเรียนและองค์ความรู้จากกรณีศึกษาทั้ง 14 กรณีศึกษา ได้แก่ กลุ่มที่ 1 ประเด็นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 4 กรณี กลุ่มที่ 2 ประเด็นความมั่นคงทางอาหาร 4 กรณี กลุ่มที่ 3 ประเด็นความไม่เป็นธรรมด้านเศรษฐกิจ 4 กรณี ส่วนอีกสองกลุ่มเป็นเรื่องการใช้อำนาจทางการปกครอง และความขัดแย้งในระบบดิจิทัล อย่างละ 1 กรณี โดยสาเหตุของความขัดแย้ง (ทั้งความขัดแย้งแนวนอนและความขัดแย้งแนวตั้ง) จากทั้ง 14 กรณีนั้นมาจาก 1) ปัญหาความขาดแคลนจากการใช้ทรัพยากร

⁹สถาบันอนุญาโตตุลาการ, การอนุญาโตตุลาการคืออะไร? [Online], available URL: <https://thac.or.th/th/>, 2565 (มีนาคม, 1).

ภายในชุมชนด้วยตนเอง 2) ปัญหาความขัดแย้งที่เกิดจากภายในหรือเกิดจากบุคคลภายนอกที่เข้ามาแย่งทรัพยากรเนื่องจากทรัพยากรธรรมชาติเป็นทรัพย์สินสาธารณะ และกลไกของหน่วยงานของรัฐไม่ได้เข้ามาจัดระเบียบในการใช้ทรัพยากรอย่างจริงจัง 3) ปัญหาจากการใช้อำนาจของรัฐโดยนโยบาย/การบังคับใช้กฎหมาย/โดยการใช้ดุลยพินิจของหน่วยงานของรัฐ ที่จัดสรรให้คนบางกลุ่มให้มีสิทธิตามกฎหมาย ในขณะที่บางกลุ่มไม่ได้รับการจัดสรร ทั้งที่อยู่ใกล้ทรัพยากร และได้ช่วยดูแลรักษา แต่กลับไม่สามารถที่จะใช้ประโยชน์ได้ 4) ปัญหาจากระบบการผลิตของอุตสาหกรรมเกษตรและอาหารที่ใช้สารเคมีในพื้นที่ทำการเกษตรแต่สารเคมีดังกล่าวได้ปนเปื้อนออกไปสู่ที่ดินหรือไปกระทบต่อสุขภาพของสมาชิกในชุมชน 5) ปัญหาจากการทำโครงการขนาดใหญ่ของรัฐโดยไม่ได้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามขั้นตอนในทางกฎหมายที่ให้การคุ้มครองผู้ได้รับผลกระทบ หรือคุ้มครองแหล่งทรัพยากรธรรมชาติหรือสิ่งแวดล้อม 6) ปัญหาจากการออกกฎหมายห้ามและกำหนดโทษทางอาญาในการใช้พืชสมุนไพรตามวัฒนธรรมของประชาชนในภาคใต้ อันเป็นที่มาของความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับเจ้าหน้าที่ปราบปรามยาเสพติด เจ้าพนักงานตำรวจ เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง กำนันผู้ใหญ่บ้าน

สำหรับกรณีศึกษาในกลุ่มซึ่งเกี่ยวกับเรื่องการที่ชุมชนเผชิญกับความขัดแย้งจากความไม่เป็นธรรมทางด้านเศรษฐกิจ กลุ่มซึ่งเกี่ยวกับกรณีความไม่เป็นธรรมในการใช้อำนาจทางปกครองและกลุ่มที่ประเด็นความขัดแย้งจากความไม่เป็นธรรมในเศรษฐกิจยุคเปลี่ยนผ่านนั้น หากพิจารณารายละเอียดของกรณีศึกษาเป็นรายกรณี ๆ ในบางกรณีศึกษานั้นก็ไม่ได้มีคู่มือที่ชัดเจนแต่อย่างใด แต่เนื่องด้วยสถานการณ์บางอย่างซึ่งขึ้นอยู่กับบริบทของแต่ละเรื่อง ทำให้ชุมชนในกรณีศึกษาเรื่องนั้น ๆ เกิดความไม่มั่นใจในความเป็นธรรม หรือรู้สึกว่ามันควรได้รับความเป็นธรรมหรือความคุ้มครองมากกว่านี้ ซึ่งกรณีศึกษาที่ยกมานี้ แม้ไม่สามารถระบุตัวผู้พิพาทได้อย่างชัดเจน แต่ก็ถือเป็นกรณีศึกษาที่มีประโยชน์และความสำคัญยิ่ง กล่าวคือ เป็นกรณีศึกษาที่สะท้อนให้เห็นถึงสังคมแห่งความเป็นจริงว่า ในหลาย ๆ เรื่องผู้ประสบความเดือดร้อนเสียหายก็อาจจะไม่สามารถหาตัวผู้พิพาทได้ ทำให้เกิดความสับสนว่าควรไปเรียกร้องสิทธิจากใคร

จากกรณีศึกษาซึ่งคู่ความขัดแย้งมีทั้งที่เป็นคู่ความขัดแย้งที่อยู่ร่วมกันภายในชุมชน หรือที่เรียกว่าเป็นความขัดแย้งแนวนอน และคู่ความขัดแย้งที่มาจากภายนอกชุมชน ซึ่งอาจจะเป็นคู่ความขัดแย้งที่เป็นหน่วยงานของรัฐ ที่มีสาเหตุมาจากโครงสร้างทางการเมืองการปกครอง กฎหมาย การดำเนินโครงการต่าง ๆ ของรัฐ หรือจากโครงสร้างอำนาจของระบบเศรษฐกิจที่เข้าไปในพื้นที่ชุมชน ทั้งที่รัฐนำเข้าไปหรือที่กลไกตลาดเข้าไปดำเนินการในพื้นที่ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบความในลักษณะใด บทบาทภาครัฐก็ยังคงเป็นกลไกและเป็นปัจจัยสำคัญที่ชุมชนต้องการที่จะให้ภาครัฐเข้ามามีบทบาทไม่ทางใดก็ทางหนึ่งในการช่วยคลี่คลายความขัดแย้ง ทั้งโดยวิธีการที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ

จากกรณีศึกษาทั้ง 14 กรณีศึกษา พบว่า แม้ภาครัฐจะเป็นคู่ความขัดแย้งหรือมีส่วนที่เป็นสาเหตุของความขัดแย้งก็ตาม ในการจัดการความขัดแย้งของชุมชนจากกรณีศึกษา พบว่า ชุมชนก็ยังมีความร่วมมือกับหน่วยงานของรัฐที่หลากหลายในทุก ๆ ระดับเพื่อแสวงหาทางเลือกและทางออกของความขัดแย้ง รวมถึงการสร้างมาตรการร่วมกับหน่วยงานของรัฐในการป้องกันไม่ให้เกิดพิพาทหรือความขัดแย้งกลับมาสร้างปัญหาให้กับชุมชนอีก

นอกจากประเด็นเรื่องข้อขัดแย้งแล้ว รายละเอียดของข้อมูลหรือองค์ความรู้ที่ชุมชนนำใช้ กลไกความร่วมมือ แผนปฏิบัติการ เครื่องมือ และกลไกสนับสนุนมีรูปแบบแตกต่างกันไปขึ้นกับบริบทของปัญหาและพื้นที่

ประเด็นการถอดบทเรียน					
กรณีศึกษา	ระบบข้อมูลความรู้	กลไกความร่วมมือ	แผนปฏิบัติการ	ระเบียบ / กติกา	ระบบติดตาม/ ระบบสนับสนุน
กลุ่มที่ 1 ประเด็นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม					
1.1 การจัดที่ดินทำกินและที่พักอาศัย ต.บ้านหลวง จ.เชียงใหม่	จัดทำระบบฐานข้อมูลแผนแม่บทการใช้ประโยชน์ที่ดิน	กลไกการขับเคลื่อนแก้ไขความขัดแย้งจากทุกภาคส่วน	เชื่อมโยงไปสู่ประเด็นสังคม อาชีพ การท่องเที่ยว นำไปสู่บูรณาการการบริหารจัดการท้องถิ่นและยกระดับเป็นพื้นที่ในการเรียนรู้	พัฒนาระเบียบกติกาชุมชน	ยกระดับไปสู่การใช้อำนาจขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร
1.2 การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ต.ทาเหนือ และ ต.แม่ทา จ.เชียงใหม่	การจัดทำแผนที่	เครือข่ายจัดการป่าแม่ลุ่มน้ำทา	- ตั้งคณะกรรมการหมู่บ้านทำหน้าที่ดูแลจัดการทรัพยากรป่าไม้และจัดตั้งองค์กรจัดการดูแลป่า - ข้อบัญญัติองค์การบริหารส่วนตำบลทาเหนือ	- ข้อตกลงกำหนดกฎเกณฑ์ ข้อบังคับ การกำหนด กฎระเบียบของชุมชน	คณะกรรมการป่าตำบลทำหน้าที่ติดตามดูแลปรับปรุงแผนการดำเนินงานในระดับตำบล ประสานงานกับ อบต. และหน่วยงานของรัฐ

ประเด็นการถอดบทเรียน					
กรณีศึกษา	ระบบข้อมูลความรู้	กลไกความร่วมมือ	แผนปฏิบัติการ	ระเบียบ / กติกา	ระบบติดตาม/ ระบบสนับสนุน
กลุ่มที่ 1 ประเด็นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม					
1.3 การจัดการ ท่องเที่ยวเกาะ พิทักษ์ ต.บางน้ำจืด จ.ชุมพร	ทุกคนในหมู่บ้าน ต้องได้รับข้อมูล/ องค์ความรู้เท่า เทียมกัน (รวมทั้ง จากการประชุมต่าง ๆ) เพื่อการตัดสินใจ	สร้างเครือข่าย ร่วมกัน โดยการ ถอดบทเรียน ทำแผนยุทธศาสตร์ ร่วมกันในการ แก้ปัญหาและหา แนวทางการพัฒนา	- จัดทำผังชุมชนจริง เป็นแนวทางการ พัฒนาการท่องเที่ยว อย่างยั่งยืน - ใช้กระบวนการ ประชุมรับฟัง ความคิดเห็นความ ต้องการของชุมชน และร่วมกันหา แนวทางร่วมกันใน การแก้ปัญหา - จัดตั้งกลุ่มต่าง ๆ และวางแผนการ ดำเนินกิจกรรมแผน พัฒนาหมู่บ้าน ตลอดจน การวางแผนเชื่อมโยง การทำงานของกลุ่มต่าง ๆ	- ความตระหนักร่วม และสร้างคุณค่า ร่วมกันของคนใน ชุมชน - สร้างข้อตกลงร่วม และประกาศ ข้อบัญญัติเป็น กฎระเบียบของเกาะ	ประชุมหมู่บ้าน ทุกวันที่ 8 ของ ทุกเดือนเพื่อหารือ แลกเปลี่ยนความ คิดเห็นการดำเนิน กิจกรรม และทุกวัน ที่ 5 ของทุกเดือน จะเป็นการประชุม ของคณะกรรมการ หมู่บ้านเพื่อหารือ แผนการทำงาน ที่ได้รับมาจากการ ประชุมของทุกคน ในชุมชน

ประเด็นการถอดบทเรียน					
กรณีศึกษา	ระบบข้อมูลความรู้		แผนปฏิบัติการ	ระเบียบ / กติกา	ระบบติดตาม/ ระบบสนับสนุน
	วัตถุประสงค์ความรู้	กลไกความร่วมมือ			
กลุ่มที่ 1 ประเด็นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม					
1.4 การทำประมง พื้นบ้านของชุมชน บ้านต้นหยงเปาว์ จ.ปัตตานี	จัดลำดับความ สัมพันธ์ระหว่าง ชุมชนกับท้องทะเล ผ่านการส่งเสริม ภูมิปัญญาความรู้ เกี่ยวกับท้องทะเล ฤดูกาล ประเภทและ วงจรชีวิตสัตว์น้ำ	- ผู้อาวุโสซึ่งเป็นที่ เคารพและยอมรับ นับถือจากคนใน ชุมชนมาช่วยตัดสิน รวมกลุ่มกันของชาว ประมงพื้นบ้าน - จัดตั้งองค์การชุมชน ในลักษณะที่เป็น ทางการ	- กำหนดสิทธิการใช้ ประโยชน์ที่จัดระเบียบ แบบกึ่งถาวร - สร้างชุดความรู้ของ ชุมชนและเผยแพร่ ผ่านสื่อมวลชน การ สร้างผู้นำที่สามารถ ร่วมเวทีวิชาการ ในที่ต่าง ๆ การเปิด ชุมชนให้เป็นพื้นที่ การเรียนรู้	- สร้างข้อตกลงร่วม ของสมาชิก - ระบบจารีตท้องถิ่น และกฎเกณฑ์ของ ชุมชนในการจัดการ ทรัพยากรสัตว์น้ำ	- ระบบคุณค่าหรือ ความเชื่อของชุมชน ซึ่งสัมพันธ์มาจาก คำสอนทางศาสนา อิสลาม - กระทรวงเกษตร ออกประกาศ กระทรวงให้มีการ ยกเลิกการใช้จวนรุน ในพื้นที่ - หน่วยงานภาครัฐ เข้ามาทำหน้าที่เป็น ตัวกลางเพื่อแก้ไข ปัญหา

ประเด็นการถอดบทเรียน					
กรณีศึกษา	ระบบข้อมูลความรู้	กลไกความร่วมมือ	แผนปฏิบัติการ	ระเบียบ / กติกา	ระบบติดตาม/ ระบบสนับสนุน
กลุ่มที่ 2 ประเด็นความมั่นคงทางอาหาร (ธรรมชาติ)					
2.1 การจับ เคลื่อนธรรมชาติ กระท่อม ต.น้ำพุ จ.สุราษฎร์ธานี	<ul style="list-style-type: none"> - อบรมใช้เครื่องมือ และวิธีสำรวจ พืชกระท่อม - สำรวจและจัด ทำฐานข้อมูลพืช กระท่อม - ทำฐานข้อมูลด้าน สุขภาพของผู้ใช้ พืชกระท่อม 	<ul style="list-style-type: none"> - ทาทางออก ที่สมดุลระหว่างการ บังคับใช้กฎหมาย และการใช้กระท่อม ในวิถีวัฒนธรรม เพื่อลดช่องว่าง ในความเข้าใจ และความขัดแย้ง ระหว่างชาวบ้าน กับเจ้าหน้าที่ของรัฐ - สร้างการมี ส่วนร่วมและกฎ ประชาคมในการ เฝ้าควบคุม พืชกระท่อม ในชุมชน 	<ul style="list-style-type: none"> - ขึ้นทะเบียน ต้นกระท่อมมี คิวอาร์โค้ดติดไว้ ทุกต้นตรวจสอบได้ ทาง GPS และทำ แอปพลิเคชันเพื่อใช้ เป็นเครื่องมือในการ ควบคุมจำนวนต้น กระท่อม - มีคณะกรรมการ ระดับหมู่บ้านตำบล อำเภอ 	<ul style="list-style-type: none"> - ธรรมชาติเฝ้าติดตามและประเมิน ผลการใช้ธรรมชาติ ตำบล - สถาบันวิชาการ ศึกษาวิชาด้าน ผลกระทบต่อ สุขภาพร่างกาย และการแปรรูป - นโยบายปลดล็อก พืชกระท่อม ออกจากยาเสพติด 	

ประเด็นการถอดบทเรียน					
กรณีศึกษา	ระบบข้อมูลความรู้	กลไกความร่วมมือ	แผนปฏิบัติการ	ระเบียบ / กติกา	ระบบติดตาม/ระบบสนับสนุน
2.2 การจัดการความขัดแย้งด้วยยุติธรรมชุมชน ต.เขาไม้แก้ว จ.ปราจีนบุรี		<ul style="list-style-type: none"> - ปรึกษาหารือร่วมกันระหว่างแกนนำ - จัดเวทีสร้างความเข้าใจและรับฟังความคิดเห็น ความต้องการของทุกคน 	<ul style="list-style-type: none"> - กิจกรรม/โครงการที่ตอบโจทย์ชุมชนในข้อต่าง ๆ - เวทีประชาคมเพื่อให้ข้อมูลอย่างเพียงพอและผ่านมติของคนในตำบล 	ธรรมนูญสุขภาพตำบล	
2.3 การเจรจาเพื่อไม่ให้เสารเคมีบ้านดอนมะข่อม ต.โคกสำราญ จ.ยโสธร	มีข่าวสารข้อมูลความรู้เกี่ยวกับการใช้สารเคมีผ่านหอกระจายข่าวหมู่บ้าน	มติของคณะกรรมการหมู่บ้านเข้าสู่การประชาคมหมู่บ้าน	<ul style="list-style-type: none"> - กำหนดตัวชี้วัดความสำเร็จการดำเนินงาน - สร้างการมีส่วนร่วมประชาชนในกระวังกำกับติดตาม 	ข้อตกลงที่ได้รับ ความเห็นชอบจากสมาชิกทุกหลังคาเรือน	หน่วยงานภายนอก (รพ.สต. อบต. อำเภอ) ร่วมส่งเสริมและสนับสนุนการไม่ใช้สารเคมีด้านบุคลากรและวิทยากร
2.4 ธรรมนูญชุมชนการลดใช้สารเคมี ต.โนนเปือย จ.ยโสธร	จัดเก็บข้อมูลในตำบล	สภาองค์กรชุมชนและที่ประชุมบูรณาการ เป็นเวทีในการพูดคุยปรึกษาหารือ	<ul style="list-style-type: none"> - แต่งตั้งคณะทำงานจัดทำธรรมนูญสุขภาพตำบล 	ธรรมนูญส่งเสริมสุขภาพตำบล	การประเมินผล การใช้ธรรมนูญส่งเสริมสุขภาพ บุคคลและหน่วยงานภายนอกตำบลสนับสนุน

ประเด็นการถอดบทเรียน					
กรณีศึกษา	ระบบข้อมูลความรู้	กลไกความร่วมมือ	แผนปฏิบัติการ	ระเบียบ / กติกา	ระบบติดตาม/ ระบบสนับสนุน
กลุ่มที่ 3 ประเด็นความไม่เป็นธรรมด้านเศรษฐกิจ					
3.1 คนไร้บ้านในพื้นที่กรุงเทพฯ	การสำรวจแรงงานรับคนไร้บ้าน	คณะกรรมการ จากรัฐ ภาควิชาประชาสังคม (เครือข่ายคนไร้บ้านและมูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย)	แผนการทำงาน เชิงรุกกับกลุ่มประชาชนต่อภาวะไร้บ้านร่วมกับเครือข่ายสลัมสี่ภาค	เกิดกลไกในการสร้างการมีส่วนร่วม ขับเคลื่อนมติ ครม. และบันทึกความร่วมมือนี้	ผ่านกลไกเชิงนโยบาย และการติดตามและแลกเปลี่ยนสถานการณ์ ความไม่เป็นธรรม
3.2 ศูนย์ฟื้นฟูและพัฒนาศักยภาพคนไร้บ้าน (บ้านต่อมฝั่ง) จ.เชียงใหม่	สำรวจรวบรวมจำนวนคนไร้บ้านในพื้นที่	รวมตัวของกลุ่มคนไร้บ้าน ผู้ก่อตั้งให้เกิดการสร้างศูนย์คนไร้บ้านจังหวัดที่มีบทบาทการทำงานร่วมกับหน่วยงานของรัฐและคนไร้บ้านทำให้เกิดความไว้วางใจ	ประชุมทุกเดือนเปิดพื้นที่ให้แต่ละคนเสนอปัญหาในการอยู่อาศัยของตัวเอง และหาทางออกร่วมกัน	การใช้ระบบสังคม โดยออกกฎ กติกา ร่วมกัน	ได้รับการสนับสนุน จากสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) และกระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์
3.3 การมีส่วนร่วมในการจัดความขัดแย้งเกี่ยวกับพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ ต.เวียง จ.เชียงใหม่	สำรวจรวบรวมจำนวนคนไร้บ้านในพื้นที่	- ใช้การเจรจาเป็นหลัก - มุ่งให้ชุมชนมีสำนึก ร่วมกัน	ประชุมทุกเดือนเปิดพื้นที่ให้แต่ละคนเสนอปัญหาในการอยู่อาศัยของตัวเอง และหาทางออกร่วมกัน	ใช้กฎหมายและความร่วมมือของประชาชนในพื้นที่	

ประเด็นการถอดบทเรียน					
กรณีศึกษา	ระบบข้อมูลความรู้	กลไกความร่วมมือ	แผนปฏิบัติการ	ระเบียบ / กติกา	ระบบติดตาม/ ระบบสนับสนุน
3.4 การจัดการ ความขัดแย้ง จากระบบห้อง เทียบกับชุมชน จ.เชียงใหม่	- ข้อมูลเชิงคุณค่า ของมรดกทาง วัฒนธรรม (ชุมชนวัดเกต) - ระดมความคิดเห็น ของคนในพื้นที่ (ชมรมชาวนิมนาน เหมินท์)	- ใช้การท่องเที่ยว โดยชุมชนมาเป็น เครื่องมือในการ พยายามจัดการ ปัญหา/ข้อพิพาท/ ความขัดแย้ง (เชียงใหม่) - ความร่วมมือ ร่วมใจในการทำงาน และกำหนดทิศทาง ร่วมกัน (ชุมชนวัดเกต) และเป็นกลุ่มรักษ์ บ้านรักษ์เมือง - ก่อตั้งกลุ่มชาวบ้าน เพื่อดูแลจัดการ พื้นที่ของตนเอง (ม่อนแจ่ม) - กลุ่มวิสาหกิจ ชุมชนท่องเที่ยว เชิงเกษตร (ม่อนแจ่ม)	- เปิดพื้นที่เพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็น (ชุมชนวัดเกต) - รวมกลุ่มจัด กิจกรรมประชุม แลกเปลี่ยนอย่างมี ส่วนร่วม (บ้านแม่กำปอง) - จัดตั้งคณะ กรรมการบริหาร จัดการโฮมสเตย์โดย ชุมชน (เชียงใหม่) - มีแผนการจัดการ ขยะ/ระบบจราจร/ การกระจายรายได้ (ม่อนแจ่ม)	- บริหารจัดการ โดยวิสาหกิจชุมชน (ชุมชนวัดเกต) - การออกใบอนุญาต จำหน่ายสุราเข้ม งวดเป็นไปตามมติ ของชุมชน (ชุมชนลอยเคราะห์) - มีข้อตกลงเพื่อเป็น หลักปฏิบัติร่วมกัน แก้ไขปัญหาต่าง ๆ ผ่านการมีส่วนร่วม (บ้านแม่กำปอง) - มีมติและข้อตกลง ร่วม (ม่อนแจ่ม)	-

ประเด็นการถอดบทเรียน					
กรณีศึกษา	ระบบข้อมูลความรู้	กลไกความร่วมมือ	แผนปฏิบัติการ	ระเบียบ / กติกา	ระบบติดตาม/ ระบบสนับสนุน
กลุ่มที่ 4 ประเด็นความเป็นธรรมในการใช้อำนาจในการปกครอง					
4.1 กรณีกระบวนการยุติธรรมเพื่อความมั่นคง ต.พาศี จ.ยะลา		<ul style="list-style-type: none"> - ปรับให้เข้ากับระบบความเชื่อทางศาสนา และวิถีวัฒนธรรมของชุมชน - ใช้การพูดคุย ประนีประนอม สร้างความอดทน และใช้ผู้ที่ชุมชนเคารพนับถือ ผู้นำศาสนาช่วยในการไกล่เกลี่ย 	<ul style="list-style-type: none"> - คณะกรรมการประจำศูนย์ยุติธรรมชุมชนหรือดำเนินงาน - การจัดการให้เกิดความรู้สึกร่วมกันเพื่อประโยชน์สาธารณะ 	ศูนย์ยุติธรรมชุมชน	

กรณีศึกษา	ประเด็นการถอดบทเรียน				ระบบติดตาม/ ระบบสนับสนุน
	ระบบข้อมูลความรู้	กลไกความร่วมมือ	แผนปฏิบัติการ	ระเบียบ / กติกา	
กลุ่มที่ 5 ประเด็นความขัดแย้งจากความไม่เป็นธรรมในเศรษฐกิจยุคเปลี่ยนผ่าน					
5.1 กรณีความไม่เป็นธรรมในการประกอบอาชีพใน Digital Platform	ชุมชนคนทำงานแพลตฟอร์มได้เข้ามามีส่วนร่วม โดยการเป็นหุ้นส่วนกับภาครัฐในการป้องกัน ควบคุมการบริหารจัดการความขัดแย้ง	ชุมชนคนทำงานแพลตฟอร์มได้เข้ามามีส่วนร่วม โดยการเป็นหุ้นส่วนกับภาครัฐในการป้องกัน ควบคุมการบริหารจัดการความขัดแย้ง	กระบวนการที่มุ่งเน้นให้ชุมชนดำเนินกลไกโดยอาศัยวัฒนธรรมวิถีปฏิบัติของชุมชนมาเป็นเครื่องมือจัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้นเป็นอิสระโดยไม่จำเป็นต้องอิงกับกรอบของกฎหมายรัฐ เพื่อให้มีความยืดหยุ่นไม่ตายตัว		-

จากตารางที่ 1 ประสพการณ์ในการจัดการความขัดแย้งตามแนวยุติธรรมชุมชนจาก 14 กรณีศึกษา พบว่า ในแต่ละกรณีศึกษาต่างมีระบบการจัดการภายใต้บริบทที่แตกต่างกัน จะเห็นได้ว่าในแต่ละกรณีที่สามารถจัดการกับความขัดแย้งและข้ามพ้นความขัดแย้งไปสู่การจัดการภายในชุมชนและกับภายนอกชุมชน เพราะมีการจัดทำระบบฐานข้อมูลเกี่ยวกับชุมชน เกี่ยวกับความขัดแย้ง และใช้ข้อมูลต่าง ๆ นั้น ในการจัดการความขัดแย้งของชุมชน รวมถึงกระบวนการต่าง ๆ ภายใต้ยุติธรรมทางเลือกที่นำมาใช้ในการแก้ไขความขัดแย้ง ทำให้ความจริงที่เกี่ยวข้องกับความขัดแย้งในมิติต่าง ๆ ปรากฏด้วยระบบฐานข้อมูล และเมื่อปรากฏภาพความจริงด้วยระบบฐานข้อมูลจึงนำไปสู่ทางเลือก/ทางออกของปัญหาที่มีมากกว่าการชี้ว่าผิด/ถูก มีอำนาจ/ไม่มีอำนาจ

ทั้งนี้ ในแต่ละกรณีที่สามารถจัดการกับความขัดแย้งและนำไปสู่การจัดการภายในชุมชนและกับภายนอกชุมชนด้วยกระบวนการยุติธรรมทางเลือก การเกิดกลไกความร่วมมือในรูปแบบต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดการจัดการความขัดแย้ง และการแสวงหาทางออกจากฝ่ายต่าง ๆ แบบค่อยเป็นค่อยไป จนเป็นกลไกที่เหมาะสมในการจัดการกับความขัดแย้งในแต่ละประเด็นหรือแต่ละช่วงเวลา

อย่างไรก็ตาม การสร้างพื้นที่กลางหรือพื้นที่ปลอดภัยขึ้นในชุมชนในขณะที่ชุมชนตกอยู่ในท่ามกลางกระแสของความขัดแย้ง เป็นองค์ประกอบที่สำคัญมากของกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์หรือกระบวนการยุติธรรมชุมชนในการที่จะเผชิญกับกระแสของความขัดแย้งที่ทำให้เกิดการแบ่งฝักแบ่งฝ่ายขึ้นภายในชุมชนและรวมถึงกับเครือข่ายผลประโยชน์ต่าง ๆ ที่อยู่ภายนอกชุมชน จากกรณีศึกษาส่วนใหญ่ต้องเริ่มต้นจากการทำให้สถานการณ์และสภาวะความขัดแย้งที่มีอยู่ในชุมชนมีพื้นที่ทั้งในเชิงของจังหวะเวลาและสถานที่ ในการเปลี่ยนโครงสร้างความสัมพันธ์ที่สร้างความขัดแย้งให้ไปสู่รูปแบบความสัมพันธ์ภายในชุมชนแบบใหม่ที่ค่อย ๆ พัฒนาให้คู่ความขัดแย้งค่อย ๆ เกิดความเข้าใจซึ่งกันและกัน เห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกัน ผ่านทางโอกาสสำคัญ ๆ ของชุมชน เช่น ในงานพิธีการทางศาสนา งานตามประเพณีของชุมชน ผลจากการมีพื้นที่กลาง หรือพื้นที่ปลอดภัย ในการทำให้ฝ่ายที่มีความขัดแย้งกันได้ยุติหรือทำให้ความขัดแย้งค่อย ๆ ลดระดับความรุนแรงลงทำให้เกิดการฟื้นฟูความสัมพันธ์ที่เป็นบาดแผลที่เกิดขึ้นจากความขัดแย้งให้กลับมาสู่การเห็นประเด็นปัญหาที่เคยขัดแย้งกันมาเป็นการมองเห็นปัญหาหรือสาเหตุของความขัดแย้งร่วมกัน กระบวนการดังกล่าวนี้ต้องอาศัยระยะเวลา โอกาส จังหวะ และสภาพแวดล้อมในทางสังคมในระดับชุมชนที่ยาวนานไม่เหมือนกันในแต่ละกรณีของความขัดแย้ง ขึ้นอยู่กับสถานการณ์และความซับซ้อนของความขัดแย้งที่มีความแตกต่างกัน

เมื่อภายในชุมชนสามารถที่จะลดระดับความรุนแรงของความขัดแย้งลงได้พร้อม ๆ กันกับการที่สถานการณ์ความขัดแย้งภายในชุมชนเริ่มที่จะลดลง ก็จะไปสู่การจัดการโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนแบบใหม่ในสองลักษณะและดำเนินการในการแก้ปัญหาความขัดแย้งในสองระดับ คือ

การจัดโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนแบบใหม่หรือชุดใหม่ และการจัดตั้งกลไกความร่วมมือในการจัดการสาเหตุของความขัดแย้งที่มีลักษณะเป็นการจัดการร่วม (Co-management) ซึ่งจะมีองค์ประกอบของแกนนำที่เป็นสมาชิกชุมชนร่วมกับตัวแทนของหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้อง ผู้นำขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น นักพัฒนาเอกชน และอาจจะมียุติธรรมทางเลือกเข้ามาให้การสนับสนุนโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนแบบใหม่ทั้งสองลักษณะที่ดำเนินการในสองระดับดังกล่าวข้างต้นนี้ เป็นเงื่อนไขสำคัญอย่างมากของกระบวนการยุติธรรมทางเลือก โดยกลไกที่เกิดขึ้นการจัดความสัมพันธ์ภายในชุมชนแบบใหม่นี้จะทำหน้าที่ในการสร้างการเปลี่ยนแปลง (transform) และชักชวนให้สมาชิกภายในชุมชนช่วยกันสานฟื้นฟูความร่วมมือความสัมพันธ์ในด้านต่าง ๆ เพื่อหาทางออกของความขัดแย้งและนำไปสู่การยกระดับการจัดการต่าง ๆ ภายในชุมชนเพื่อไม่ให้ชุมชนต้องกลับไปสู่สภาพความขัดแย้งเหมือนที่เคยเผชิญมาก่อนหน้านี้ ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่า การจัดความสัมพันธ์แบบใหม่ภายในชุมชน เพื่อจัดการกับความขัดแย้งที่เกิดขึ้นภายในชุมชน ถือเป็นการพัฒนาในขั้นที่สองของยุติธรรมทางเลือก เพื่อที่จะทำหน้าที่ในการเปลี่ยนโฉมใหม่ของความขัดแย้ง (conflict transformation) เป็นการพัฒนาของยุติธรรมทางเลือก ซึ่งจะนำไปสู่การพัฒนาพื้นที่หรือประเด็นเฉพาะต่อไปในทางด้านเศรษฐกิจ ด้านความเข้มแข็งทางสังคม และสู่การพัฒนาสังคมสุขภาวะ

5. อภิปรายผล

การสังเคราะห์การจัดการความขัดแย้งตามแนวยุติธรรมชุมชนจาก 14 กรณีศึกษา เป็นกรณีการจัดการความขัดแย้งที่เกิดจากสาเหตุต่าง ๆ ด้วยวิธีการที่ชุมชนเข้ามาดำเนินการจัดการปัญหาของชุมชนซึ่งในแต่ละกรณีศึกษาต่างมี “ระบบการจัดการ” ที่ทำให้ชุมชนสามารถจัดการความขัดแย้งและยกระดับของการจัดการกับปัญหาไปสู่การพัฒนาความเป็นอยู่ของชุมชนที่ดีขึ้น โดยในแต่ละกรณีศึกษาจะมีกระบวนการที่มีการจัดทำระบบฐานข้อมูลในเรื่องต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลชุมชน ความขัดแย้ง และใช้ข้อมูลที่มีอยู่ในระบบฐานข้อมูลมาใช้ในการจัดการความขัดแย้งของชุมชน ตลอดจนการสร้างกฎกติการ่วมกันของชุมชนเพื่อเป็นกรอบในการจัดการความขัดแย้ง และการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนในการจัดการความขัดแย้งทั้งการจัดการภายในชุมชนและกับภายนอกชุมชนด้วยกระบวนการยุติธรรมทางเลือก อาทิ การมีเวทีพูดคุยหารือทางออกร่วมกัน การไกล่เกลี่ย การสื่อสารด้วยระบบข้อมูล หรือการร่วมกันตรวจสอบข้อเท็จจริงต่าง ๆ เป็นต้น

ดังนั้น ลักษณะกระบวนการหรือกิจกรรมของกระบวนการยุติธรรมชุมชน จากหลักการหรือปรัชญากระบวนการยุติธรรมชุมชนผ่าน 14 กรณีศึกษา จึงมีองค์ประกอบหลัก ๆ ที่เหมือนกัน คือ

การใช้ความเชื่อมั่นของคนในชุมชนที่มีความขัดแย้งโดยใช้ข้อมูลในพื้นที่ วางกลไก เครื่องมือ และแผนปฏิบัติการแก้ไขความขัดแย้งนั้นอย่างมีส่วนร่วม โดยมีระบบสนับสนุนจากในชุมชนและ/หรือหน่วยงานภายนอกด้วย จากข้อมูลและประสบการณ์นี้จะจำแนกแนวคิดหรือกระบวนการยุติธรรมชุมชนที่สำคัญ ได้แก่ ความเป็นประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม การเข้ามามีส่วนร่วมของภาคประชาชน การลดความขัดแย้งของชุมชนและประสานความเป็นหนึ่งเดียวของคนในชุมชน ผ่านการพูดคุยเจรจา และปรับความเข้าใจที่ส่งผลไปถึงการเสริมสร้างความสัมพันธ์ของชุมชน เป็นกระบวนการที่เน้นการถกแถลง พุดคุยเจรจาของคนในชุมชนเพื่อหาข้อตกลงร่วมกันต่อข้อพิพาทหรือข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้น ก่อนถึงกระบวนการยุติธรรมกระแสหลัก

ยุติธรรมชุมชนถูกนำมาใช้แก้ไขปัญหาที่ต้นเหตุ สร้างพื้นที่พูดคุยถกเถียงกันระหว่างผู้มีส่วนได้เสีย เพื่อเป็นการวางแนวทาง หรือแนวปฏิบัติร่วมกัน ในการป้องกันไม่ให้เกิดปัญหา หรือความเสียหายขึ้น รัฐเป็นเพียงตัวกลางในการอำนวยความสะดวกให้กระบวนการดังกล่าวเป็นไปอย่างราบรื่น ตามหลักความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ สนับสนุน ส่งเสริม เพิ่มศักยภาพในการต่อรองให้กับชุมชน โดยเป้าหมายของความยุติธรรมชุมชน จะคำนึงถึงผลลัพธ์ว่า จะยกระดับไปสู่การบริหารจัดการตนเองของชุมชน เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสงบ และการมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น กระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้ทางสังคม รับทราบปัญหาของกันและกัน มีรูปแบบการดำเนินการที่คำนึงถึงความหลากหลาย และความแตกต่างด้านวัฒนธรรมหรือระบบความสัมพันธ์ของแต่ละชุมชน รวมทั้งมีลักษณะยืดหยุ่น เพื่อให้สามารถปรับใช้กับบริบททางสังคมที่อาจเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา หาทางออกหรือแก้ไขปัญหาร่วมกัน และคอยติดตามดูแลให้ทุกฝ่ายปฏิบัติตามข้อตกลงที่ได้ทำไว้ต่อกัน และท้ายสุดชุมชนเป็นหุ้นส่วนในกระบวนการยุติธรรม กล่าวคือ การดำเนินกระบวนการยุติธรรม ชุมชนจะต้องเข้ามามีส่วนร่วมอยู่เสมอ

การสังเคราะห์จากกรณีศึกษาชุมชนกับการจัดการความขัดแย้งด้วยกระบวนการยุติธรรมชุมชนนี้ ชุมชนต้องมีการเรียนรู้ซึ่งอาจสั่งสมจากประสบการณ์ทางภาคปฏิบัติ การฝึกอบรม หรือทางอื่น ๆ จนเกิดเป็นองค์ความรู้ของชุมชนซึ่งจะมีประโยชน์อย่างมากต่อการส่งเสริมระบบยุติธรรมชุมชน และยังสอดคล้องกับหลักเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนด้วย โดยเมื่อชุมชนสามารถพัฒนาองค์ความรู้เพื่อมาจัดการปัญหาของชุมชนได้ การนำแนวคิดกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์มาใช้ควบคู่ไปกับกระบวนการยุติธรรมทางเลือกนั้น นอกจากจะมีคุณประโยชน์สำคัญในการแก้ไขความขัดแย้งและฟื้นฟูความสัมพันธ์แล้ว ยังเป็นกระบวนการที่ส่งเสริมการพัฒนาต้นทุนทางสังคม (Social Capital) ในเชิงของการพัฒนาศักยภาพทางความคิด และนอกจากนี้ ยังสอดคล้องกับพัฒนาสุขภาวะและเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนด้วย

6. บทสรุปและข้อเสนอแนะ

ยุทธธรรมชุมชนเป็นกระบวนการที่ชุมชนใช้ในการสร้างความเปลี่ยนแปลงภายในชุมชน (social transformation) และการเปลี่ยนแปลงสถานการณ์ความขัดแย้งไปสู่สถานการณ์ที่ความขัดแย้งสามารถที่คลี่คลายไปได้ และเริ่มความสัมพันธ์ภายในชุมชนใหม่ การสานพลังภายในชุมชนเป็นทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรม และทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ สร้างชุมชนให้เข้มแข็งที่จะเป็นพื้นฐานในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นในด้านต่าง ๆ ต่อไป จากการถอดบทเรียนครั้งนี้ได้ “ความรู้จากปฏิบัติ” ที่ชุมชนต่าง ๆ ได้สร้างขึ้นจนสามารถที่จะจัดเป็นระบบในการจัดการความขัดแย้งและต่อยอดไปยังระบบการจัดการภายในชุมชนในมิติอื่น ๆ ขึ้นบนพื้นฐานสังคมไทยในพื้นที่ต่าง ๆ ที่แตกต่าง หลากหลาย ซึ่งจากกระบวนการดังกล่าวพอที่จะจัดเป็นองค์ประกอบพื้นฐานที่สำคัญหรือที่ต้องมีสำหรับการที่ชุมชนจะนำไปใช้ในการจัดการความขัดแย้ง หรืออาจจะเรียกว่า “โมเดลการสานพลังรูปธรรมการขับเคลื่อนยุทธธรรมชุมชนเชิงพื้นที่/เชิงประเด็น” โดยมีองค์ประกอบที่สำคัญ ๆ ประกอบด้วย 1) ระบบฐานข้อมูลและองค์ความรู้ของชุมชน 2) การสร้างความสัมพันธ์ที่พัฒนาไปสู่การมีกลไกความร่วมมือในเชิงความสัมพันธ์กับภาคส่วนต่าง ๆ 3) การมีแผนปฏิบัติการของชุมชนในการจัดการชุมชนภายหลังจากที่ผ่านสถานการณ์ความขัดแย้งและเมื่อสถานการณ์ความขัดแย้งได้คลี่คลายไป การเริ่มความสัมพันธ์ภายในชุมชนใหม่ การสานพลังภายในชุมชนที่จะพัฒนาชุมชนท้องถิ่นบนระบบการจัดการของชุมชนแบบใหม่ ด้วยกรอบคิด กระบวนการ และเครื่องมือในการจัดการตนเองแบบใหม่ ๆ 4) การมีกฎระเบียบกติกาศาสนของชุมชนในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เช่น ธรรมนูญชุมชน ข้อบัญญัติของท้องถิ่น และ 5) การมีระบบติดตามการดำเนินการให้เป็นไปตามแผน การปฏิบัติตามกฎระเบียบกติกาศาสนต่าง ๆ ตามที่ชุมชนกำหนด โดยใช้กลไกภายในของชุมชนและหรือระหว่างกลไกภายในของชุมชนร่วมกับหน่วยงานของรัฐ และรวมถึงการพัฒนาความร่วมมือเพื่อสร้างระบบสนับสนุนการดำเนินการของชุมชนในการจัดการ ป้องกัน แก้ไข ฟื้นฟู ความสัมพันธ์ภายในชุมชน ซึ่งองค์ประกอบทั้ง 5 นี้เป็นแนวทางการขยายผลหรือเพิ่มศักยภาพของความเป็นชุมชนเข้มแข็งในการดำเนินงานยุทธธรรมแนวสมานฉันท์นี้

7. ข้อเสนอแนะต่อการปฏิรูประบบยุทธธรรมชุมชนเพื่อการสร้างชุมชนเข้มแข็ง

1) สร้างระบบโครงสร้างกฎหมายที่เกี่ยวข้องทั้งหมดเกี่ยวกับกระบวนการยุทธธรรมทางเลือกและยุทธธรรมชุมชน อาทิ กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับมาตรการกลไก การหันเหคดีจากกระบวนการยุทธธรรม เช่น พระราชบัญญัติมาตรการแทนการฟ้องคดีอาญา พ.ศ. 2554 พระราชบัญญัติไกล่เกลี่ยคดีอาญา

ในชั้นพนักงานสอบสวน พ.ศ. 2554 ร่างพระราชบัญญัติชะลอการฟ้อง พ.ศ. พระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน ฉบับที่ 7 พ.ศ. 2550 ฯลฯ เพื่อจัดระบบสาระ/แนวทางปฏิบัติตามกฎหมายทั้งระบบ ตลอดจนแนวทางปฏิบัติ อาจเป็นคู่มือการปฏิบัติตามกฎหมาย ตามแนวทางกระบวนการยุติธรรมชุมชนเพื่อให้เกิดความเป็นเอกภาพ ทั้งแนวคิดความเข้าใจตัวกฎหมาย แนวทางการปฏิบัติและการบูรณาการร่วมกันของทุกภาคส่วน

2) สร้างเครือข่ายการขับเคลื่อนองค์ความรู้ แนวคิด แนวปฏิบัติกระบวนการยุติธรรมชุมชน โดยกำหนดขอบเขตภารกิจการดำเนินงาน การบริหารจัดการเครือข่าย รูปแบบของเครือข่าย และแนวทางการขับเคลื่อนนโยบายการพัฒนาระบบยุติธรรมชุมชนให้เกิดการขยายผลอย่างเป็นรูปธรรมในวงกว้าง

3) การขับเคลื่อนสังคมต่อการรับรู้ ยอมรับ และการขยายผลนำไปใช้ในการแก้ไขความขัดแย้ง ในพื้นที่ควรมีพื้นที่กลางและเครื่องมือปฏิบัติการในพื้นที่ (เช่น การมีธรรมนูญระดับพื้นที่) สำหรับการเรียนรู้ร่วมกันและสร้างความเห็นร่วมของการนำไปปฏิบัติในพื้นที่ต่าง ๆ

บรรณานุกรม

- กิตติพงษ์ กิตยารักษ์. “การพัฒนาระบบยุติธรรมชุมชนในไทย.” ใน **ยุติธรรมชุมชน: บทบาทการอำนวยความสะดวกยุติธรรมโดยชุมชนเพื่อชุมชน**. หน้า 22. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย, 2550.
- _____. “ความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์หลักการและแนวคิด.” ใน **เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องยุติธรรมชุมชน.....หนทางสู่สังคมแห่งความเป็นธรรม**. หน้า 86-87. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงยุติธรรมและโครงการพัฒนาระบบกฎหมาย, 2550.
- กระทรวงยุติธรรม. **ภารกิจกระทรวงยุติธรรม** [Online]. Available URL: <https://www.moj.go.th/view/7536,2565> (พฤษภาคม, 26).
- จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย และคณะ. **การพัฒนากรอบแนวทางการวิจัยชุดโครงการกระบวนการยุติธรรมทางเลือกในสังคมไทย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกิจการยุติธรรม กระทรวงยุติธรรม, 2553.
- จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย. “ยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ในศาลเยาวชนและครอบครัว: ก้าวสำคัญสู่การปฏิรูประบบยุติธรรมสำหรับเด็กและเยาวชนไทย.” ใน **เอกสารประกอบการเสวนาทางวิชาการการนำหลักความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (Restorative Justice) มาใช้ในศาลเยาวชนและครอบครัว**. หน้า 3. กรุงเทพมหานคร: สถาบันพัฒนาข้าราชการฝ่ายตุลาการ, 2549.
- _____. **ระบบยุติธรรมและยุติธรรมทางเลือกแนวการวิเคราะห์เชิงสังคมศาสตร์**. หน้า 226. ม.ป.ท.: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2556.
- ชญานันท์ ล้อมฉัตรรัตน์. “ยุติธรรมชุมชน: ศึกษากรณีการแก้ไขความขัดแย้งทางอาญาด้วยวิธีการเชิงสมานฉันท์ในระดับชุมชน.” **วิทยานิพนธ์ปริญญานิติศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**, 2553.
- บุญตา ส. ผาบัมชี. “กระบวนการว่าด้วยการไกล่เกลี่ยข้อพิพาท: ศึกษาเปรียบเทียบตามกฎหมายไทยและสาธารณะประชาธิปไตยประชาชนลาว.” **วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์**, 2547.
- สถาบันอนุญาโตตุลาการ. **การอนุญาโตตุลาการคืออะไร?** [Online]. Available URL: <https://thac.or.th/th/>, 2565 (มีนาคม, 1).
- สถาบันอนุญาโตตุลาการ. **Negotiation คืออะไร? มารู้จักกับคำนี้อย่างลึกซึ้งก่อนทำการระงับข้อพิพาททางเลือก** [Online]. Available URL: <https://thac.or.th/th/>, 2565 (มิถุนายน, 7).

- อรัชมน พิเชฐวรกุล. การระงับข้อพิพาททางเลือก [Online]. Available URL: <https://www.bangkokbiznews.com/blogs/columnist/122222, 2565> (มิถุนายน, 7).
- Bargen, Jenny. **Kids, Cops, Courts, Conferencing and Children’s Rights — A Note on Perspectives** [Online]. Available URL: <https://doi.org/10.1080/1323238X.1996.11910956>, 2022 (June, 22).
- Bazemore, Gordon. Mara Schiff. **Restorative Community Justice: Repairing Harm and Transforming Community**. Cincinnati: Anderson Publishing, 2001.
- Clear, Todd R. **Community Justice**. 2nd ed. New York: Routledge, 2011.
- Congress of the Philippines. **An Act Providing for a Local Government Code of 1991** [Online]. Available URL: http://www.lawphil.net/statutes/repacts/ra1991/ra_7160_1991.html, 2022 (January, 11).
- Cunneen, Chris. “Community conferencing and the fiction of indigenous control.” **Australian and New Zealand Journal of Criminology** 30, 3 (December 1997): 292-311.
- Daly, Kathleen and Russ Immarigeon. “The past, present, and future of restorative justice: some critical reflections.” **The Contemporary Justice Review** 1,1 (1998): 21-45.
- Daly, K. SAJJ. **Technical report no. 2: Research instruments in Year 2 (1999) and background notes**. Brisbane: School of Criminology and Criminal Justice, Griffith University, 2001.
- Glubwila, Sorat and others. “Community justice as a conflict management mechanism in Thailand, Indonesia, the Philippines, and Myanmar.” **Kasetsart Journal of Social Sciences** 42, 3 (July-September 2021): 688–693.
- Golub, Stephen. **Non-state Justice Systems in Bangladesh and the Philippines** [Online]. Available URL: <http://www.siteresources.worldbank.org/INTJUSFORPOOR/.../GolubNonStateJusticeSystems.pdf>, 2002 (January, 11).
- Lanni, Adriaan. The Future of Community Justice. **Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review** 40 (2005): 359-465.

